

բուժանքին անվտանգ դիմանում էր: Վերջապէս ջիւղը փախաւ, մի նաւի մէջ իւնգի պաշտօն ստանձնեց, բայց այնպէս չվերադարձաւ, որ աշխարհի մէջ տարակուսած կորչէր, որ իւր բոլոր մերձաւորներին խաղաղութեամբ ննջած դանէր գերեզմաններում, իսկ իւր հայրենական օջախը՝ ուր որ նա անցուցել էր իւր սակի մանկութիւնը՝ բաղեզով փաթաթած, այլ նա դարձաւ դաստիարակ պէս հարբած և իսկոյն փակուեցաւ ստիկանատան մէջ:

Նա մեծացաւ, ամուսնացաւ, ահագին ընտանիք աճեցրեց և բազմացրեց, մի գոթաղա օր բոլորի գլխները ջարդոտեց, յետոյ՝ ամեն տեսակ սրահայութիւններով և խաղերայութիւններով՝ հարստացաւ: Հիմի նա ամենայն իրաւամբ համարւում է իւր հայրենիքի ամենապաշտելի արարածը, ամեն տեղ վայելում է յարգ ու պատիւ, մեծարանք և կուռափարութեան բարձր շրջանում արդէն պատուաւոր պաշտօն է կատարում:

Ինչպէս տեսնում ես, ընթերցող, մանկական ընթերցարաններում նկարագրած չար Յակօբներեց և ոչ ոք չի եղել աշխարհի երեսին, որ այնպէս շարունակ երջանիկ լինէր, ինչպէս այս մեղսաւոր կախարդ Ջիւղը:

Թարգ. Ս. Մ.

ԳՐԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԻԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն)

V

Ինչպէս ասուեց, բոլոր նիւթերը, որոնք ձեռք են բերուած պեղումներով, պահւում են տեղումը, թանկարանի մէջ: Այստեղ համեմատաբար կարճ ժամանակում յաջողուել է արդէն Անիի կեանքը բնորոշելու համար հաւաքել շատ բան: Ապարանքի բոլոր քանդակների մասերը — որ առ այժմ միակ մնացորդներն են աշխարհիկ բնակարանների — մեծ հետաքրքրութիւն են առաջ բերում: Շատ

կարևոր կը լինէր լրացնել այդ մասը կահաւորութեան իրերով. բայց պեղումներէ հետեանքները այդ մասին շատ աղքատ են, բացի մի փոքրիկ քարէ ակնոցից (շատ բնորոշ ժ. կամ ժ.Գ դարի համար), որը գտնուած է աղքատ թաղամասում, և քանդակաւոր փայտեայ թախտի խեղճուկ մնացորդներից, որ մկդակուած է եղել բամբակեայ վերմակով և գորգով ու դուրս է եկել ապարանքում, չէ գտնուել ոչինչ. մի գերեզմանում գտնուել է գորգի մի ուրիշ կտոր, նկարներով (ժ.Գ. դար), անհամեմատ լաւ պահպանուած:

Հանդերձների մասին վերաբերեալ կարևոր զիւտերը եղել են 1908 թուին. գտնուած է մետաքսեայ ամբողջ անդուստ ոսկէ բանուածքներով ու մետաքսով, և ոսկով նուրբ հիւսած քող, մետաքսեայ ժապաւէնից գօտի և, արդէն մի քանի անգամ յիշուած, Հոնենց Տիգրանի ազգական փոքրիկ իշխանագասեր մի քանի մանր բաներ: Թէ այս գործուածքը և թէ նոյն Տիգրանի մի ուրիշ ազգականուհու շապկի մասն դարմացնում են իրանց նուրբ բանուածքով: Շատ են պղնձէ և արույրէ (բրոնզ) ապարանջանները, նոյնպէս և օղակներն ու մատանիները. վերջիններիս մէջ մէկը արծաթեայ՝ գտնուած է Անիի ուրիշ տեղերում պեղմունքի ժամանակ:

Պատերազմական զգեստի միակ մնացորդն է կաշիէ շապիկը, որ քաշուած է եղել ոսկու և արծաթի թելերով շատ լաւ բանուած գրահի վերայ: Զէնքերի առարկաներն էլ շատ չեն: Մի մեծ սուր (ժ.Ա.—ժ.Բ. դարերի) եռաժանի տէգ՝ հանդոյցներով, (նոյն ժամանակի), մի քանի նիզակների ծայրեր, և 750-ից աւելի սլաքների ծայրեր (հինգ, եթէ ոչ աւելի, տեսակ) և վերջապէս երկու քորոց իրանց գլխով: Պատերազմական տեսակէտից հետաքրքրական է 1910 թուին Աշոտի պարսպի մօտ գրանուածը, որ մի նիզակաւորի կմախք է. նա ոտքից վիրաւորուած է եղել երկաթեայ զէնքով. նրա մահը առաջ է եկել քարէ գնդակից, որը փշրել է գանգի կէսը և մնացել մէջը և ի լրումն այս ամենի՝ զինուորը խաշուել է եռման հեղուկով: Այս երկրորդ զիւտն է Անիում, որ մարդը

չէ թաղուած, իւր կեանքը կարճող, գէնքերի հետ: 1908 թ. Միջնաբերդում գտնուել է մի շատ երիտասարդ մարդու (գուցէ և կնոջ) գանդ, որի մէջ մնացել է տէգի ծայր, և ճակատի սակրի վերայ ունի խորը կտրուածք: Հաւանական է, որ շատ գէնքեր կը գտնուեն Սմբատի պարսպների տակ, մանաւանդ այն աշտարակների, որոնք վաղուց արդէն փուլ են եկած:

Անիում ամենից շատ գտնուածը՝ անօթների մնացորդներն են, ի հարկէ, մեծ մասամբ ոչ ամբողջ, այլ խեցատներ: Անիի թանկարանը կարող է պարծենալ իւր կաւեղէնի հաւաքածոյով: Կան կաւեղէնների ամեն տեսակները, սովորական կաւեղէններից մինչև շքեղ յաղճապակին: Հասարակ կաւէ ամանների մէջ առանձին հետաքրքրական են զարդարուն մեծ կարասները, նկարէն գօտիներով, որոնք ներկայացնում են երկրաչափական դժեր կամ կենցաղական տեսարաններ: 1910 թուին գտնուել է նոյնպիսի կարասի վերնամասը գօտեզարդով և զոյգ խոշոր առիւծների թափովի, կռալիտ պատկերներով, որոնք միմիանց հանդէպ են գալիս. վերջին հանգամանքը սերտ կապ ունի Կովկասի պղնձեայ և արոյրեայ (բրօնզ) կաթսանների հետ:

Զարմանալի են յաղճապակեայ ամանները իրանց թափանցիկ կողերով և ուռուցիկ ու խոր գծած նկարներով, և ճենապակից ամանները՝ իրանց հարուստ և բազմադան սակեզօծ ու բազմերանգ նկարներով, նոյնպէս և ուռուցիկ ու ներս ընկած զարդարանքներով (օրնամենա). դրանք գտնուած են թագաւորական ապարանքի պեղումներում: Բեկորներից երևում է, որ ամանների մեծագոյն մասը թափովի է, և աչքի են ընկնում թափման (որ հինգ տեսակից աւելի է) բարձր կատարելութեամբ, նոյնպէս և գեղարուեստօրէն կատարուած լինելով ու ներկերի պայծառութեամբ: Գտնուած ամանների խեցիների թիւը արդէն մի քանի հազարների է հասնում:

Սովորական ամաններից պէտք է առանձին յիշուեն սովորաբար ձուածե ամանները (ՓԱ.—ՓԴ. դարեր), որ ունեն շատ նեղ շրթունք և հաստ պատեր, ծածկուած

բազմազան մանր ուռուցիկ զարգարանքներով: Շատ հա-
ւանական է, որ գրանք արդուզարդի սրուակներ են: Նրանք
պատահում են Առաջաւոր Ասիայի համարեա բոլոր կողմե-
րում, նոյնպէս և Թուրքեստանում:

1910 թուի պեղումները տուին մեծ թուով նոյն-
պիսի ամաններ, ընդ ամենը 14 ամբողջ և 250 կտորուած:
Այժմ Անիի այդ ամանների ժողովածուն (24 ամբողջ և
մօտ 600 բեկորներ) ամենահարուստներից մէկն է և գե-
ղեցիկ նիւթ է մատակարարում. նրանց նշանակութիւնը
հետազօտելու, նոյնպէս և այդ առարկաների ինքնատիպ
շինուածքի ու տեղի համար: Անկասկած՝ նրանք Անիումն
են շինուել, թէև հիմք չը կայ այդ առարկաների ծագումն
բացառապէս Անիինը համարել:

Թանկարժանում մետաղի ամանների մնացորդներ էլ
կան. օրինակ, արոյրէ ձուլած սափոր (Ժ. — ԺԳ. դ.) լուաց-
ուելու համար, պղնձէ լաւ նկարաքանդակ սափոր (ԺԳ.
դ.), արոյրէ (բրոնզ) ձուլածոյ ափսէ, հետաքրքրական զար-
դաքանդակներով (ԺԳ. դ.), պղնձէ սկաւառակ, արծաթէ
գաւաթներ, (ԺԱ. դ.) ևլն:

Տնային կարասիքի ուրիշ առարկաներից շատ դանուած
են զանազան կերպի և մեծութեան կաւէ և երկաթէ
ճրագակալներ ու խունկ ծխելու ամաններ, և նոյն իսկ
կաւէ «կանթեղ» — միջից կէս արած սափոր (բոնձ) պատ-
րոյգի մի քանի տեղերով: Շատ դանուած են շերտաւոր-
ուած ու նկարէն ապակու բեկորներ, և մինչև անգամ մի
ամբողջ սրուակ:

Նկեղեցական անօթներից կան մի քանի արժէքաւոր
իրեր. գրանց մէջ առաջին տեղը բռնում է պղնձեայ մեծ
շահր (ԺԱ. դ.) Գաղկի տաճարից, թագի ձևով, չորս
կողմից թռչող աղաւնաձև ճրագակալներով և թագի մէջ
տեղում բարդ ձևի մի դամբարով: Այս շահր ունէր մօտ
120 գոյնդգոյն ապակեայ դամբարներ, որոնք մեծ մա-
սամբ դանուած են, բայց բոլորը կտրտուած: Իւր շի-
նուածքով և ոճով շահր մի բացառութիւն է: Կան շատ
հետաքրքրական արոյրեայ բուրվառներ և կանթեղներ

(Գաղիկի տաճարից) աւետարանական պատմութիւնների ձուլածոյ տեսարաններով, և երկու պղնձեայ, կռածոյ շարժական աշտանակներով, ամենից շատ գտնուած են արոյրեայ և պղնձեայ խաչեր (ամբողջ և կտրտած), հասարակ և աւելի բարդ գեղարուեստական, ի միջի այլոց մատուցի երկու երեք պահարաններ:

Արժէ յիշել դեռ մի քանի առարկաներ էլ, որոնք վերաբերում են քաղաքի առևտրական ու արդիւնաբերական կեանքին: Այստեղ կան բազմաթիւ քարեայ ծանրաշափեր (լուրն), հիւսնութեան և անկուածի զանազան գործիքներ ևլն: 1907 թուին գտնուեցին և պղնձեայ մանր իրերի ու զարդերի ամբողջ արհեստանոցի մնացորդներ: Վերջին պեղումները նոյնպէս տուին այս մասին հետաքրքրական նիւթեր: Գտնուած են պղնձաձուլական երկու արհեստանոցների մնացորդներ, քարէ զանազան ձևի բովերով, որոնց մէջ կան պղնձի հալուածքի հետքեր: Զուլածոյ ամանների մի քանի արհեստանոցներ, գոյնզգոյն զանգուածների համար մի քանի խոշոր կաղապարներով: Յայտնուել է աղիւս թափելու գործարան, կիրառութեան պատրաստի և անպատրաստ առարկաներով ու զանգուածով: Մանաւանդ արժէքաւոր պէտք է համարել քարէ գլանակի մասերը, որով տալում և դրոշմում էին կաւէ մեծ կարասների դօտիների նկարազարդերը: Այս հետաքրքրական է մանաւանդ նրանով, որ իրը անկասկած ճշգրտւմ է հայկական ինքուրոյն ամաններ շինելու ձևն ու տեղը, ամանների, որ մեծ քանակութեամբ գտնոււմ են Անիում:

Վերջապէս Անիի երկրագործ դասը թողել է մեզ մի քանի խոփեր, արօրներ, գերանդիներ, և կալսելու կամներ:

Ի հարկ է այս չափազանց համառօտ տեսութեան մէջ անհնարին է մի առ մի յիշել բոլոր առարկաները, որոնցից իւրաքանչիւրը ինքնին հետաքրքրական է, դրանցից շատերի մասին ստիպուած ենք լռութեամբ անցնել:

Բոլոր յիշատակուած առարկաները պահպանւում են թանկարանի առաջին մասում, որ գեամեղուած է Մանու-

չէի մղկիթում: Երկրորդ բաժանմունքը, որ գտնւում է յատուկ շինութեան մէջ, բովանդակում է ճարտարապետական մասեր, քանդակաւոր քարեր, սրանց մէջ և խաչքարեր, նոյնպէս և արձանագրութիւններ: Մանաւանդ արձանագրութիւնները Անիում շատ շատ են, գլխաւորապէս՝ հայերէնը, կան արաբերէն ու պարսկերէն էլ: Այս ուղղութեամբ պեղումները երևան են հանել հարուստ նոր նիւթեր: Յունարէն արձանագրութիւնը (պեղ. 1907 և 1908 թուերին), որը յիշուել է, և Աբու-Սալիդի ընդարձակ արձանագրութիւնը, (ԺԴ. դարի սկզբին, գրանւած 1908 թ.), որը մէջ է բերում, ի միջի այլոց, անեցիներ ի մի քանի հարկերի վերացումն՝ — թանկարանում պատուաւոր տեղ են բռնում: Պէտք է յատկապէս յիշել 1910 թ. թանկադին գիւտը, որ վրացերէն մի մեծ արձանագրութիւն է: Վերաբերելով Անիի ծաղկեալ ժամանակին (1218 թ.), թէև արդէն ոչ մայրաքաղաքի, նա լուսաբանում է քաղկեդոնական մասի բնակիչների յարաբերութիւնը հոգևորականութեան հետ. Անիի քաղկեդոնականութեան մասին ընդհանրապէս դատելու նոր նիւթ է տալիս և բնորոշում է տեղական իշխանութեան նշանակութիւնը: Վրաց Եպիփան կաթողիկոսի այս հրովարտակի տակ կայ տեղական հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութիւնների վաւերացումն: Այս արձանագրութեան գիտական նշանակութիւնը շատ մեծ է և բազմազան*:

Թանկարանի երրորդ բաժանմունքի ամենալաւ դարգը, որ իւր վերայ է դարձնում ներս մտնողի ուշադրութիւնը, (ինչպէս առաջին բաժանմունքում՝ Գազիկի արձանն է), է մեծ սալը, մի հեծեալի և երկու հետևակների ուռուցիկ քանդապատկերով, գեղարուեստի մի գերազանց արտագրութիւն է այս. լի ուժով, գեղեցկութեամբ, մանաւանդ ձիու քանդակում, և պէտք է վերագրուի Անիի

* Տես գրքոյկիս վերջումը Յաւելուածը, ուր հայերէն թարգմանութեամբ մէջ են բերուած Աբու-Սալիդի պարսկերէն, և վրաց Եպիփան կաթողիկոսի արձանագրութիւնները մի քանի հարկաւոր ծանօթութիւններով: Հայ թարգ.

կեանքի հնազոյն շրջանին — Կամսարականների տիրապետութեան ժամանակին:

Բայց Անիի պեղումների գլխաւոր հետեանքը այս բոլոր դիւտերը, մանր իրերը և քարէ յիշատակարանները չեն, այլ այն անվիճելի դրութիւնն է, որ չի կարելի Անիի մասին դատել երկրի երեսին դանուած փոքրաթիւ բաներով, այլ պէտք է շատ հետազօտել և փորել, որ ներկայացուի Անին այնպէս՝ ինչպէս էր նա: Այդ դժուարին գործը գլուխ կը հանի Անիի հնախօսական ինստիտուտը, որը հաստատել է կամենում Գիտութիւնների Կայսերական Ճեմարանը: Այն ժամանակ ոչ — մասնագէտների աչքումն էլ կարդարանան խօսքերը, որոնցով աղաղեմիկ Ն. Մառը սկսում է իւր գեկուցումն Անիի հնախօսական ինստիտուտի մասին, թէ.

«Կովկասի պարծանքը նրա այն զարդերն ու դանձերն են, որոնցով օժտել է նրան բնութիւնը, նրանցից լաւագոյններին հաւասար Կովկասը կարող է պարծենալ երկնքի մի կուլտուրական պարգևով էլ — Անիի աւերակներով, հնադիտական պսակի՝ իւր այդ խոշոր մարդարիտով»:

ՅԱԻԵԼՈՒՆԾ

ՎՏԱՅ ԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ *

«Աստուածային ձայն ասում է. «ձրի առաք, ձրի տուէք» (Մատթ, Ժ, 8.). այսինքն, ասում է ձեզ անմահն Աստուած. «այն շնորհի համար, ինչ որ ինձնից ստացել էք, ինձ մի բան տուէլ էք: Եւ դուք դեռ վաճառում էք մեծ շնորհը, մինչդեռ այն ձեզ վաճառուած չէ: Եթէ ես ձրի եմ տուել, ձեզ էլ վայել չէ աղօթքը ժողովրդին վաճառել: Եւ արդ, Անիի քահանաներ, ձեզ եմ դիմում. (Աստուծոյ) խօսքի համար գայթաղութիւն մի լինէք. և ու-

* Известія императорской Академіи Наукъ. Н. Я. Марръ. Надпись Епифанія, Католикоса Грузіа. (Изъ раскопокъ въ Ани. 1910 г.) С. П. Бургъ. 1910.

նայնի ու անցաւորի համար ոտնահար մի անէք առաքելական պատուէրները: Օրէնքի կատարեալ խախտումն է և ձեր կողմից, պսակի համար հարիւր «գրամ» 1) ստանալը . . . ով կարողութիւն ունի, թող կերակրի, այսպէս և մեռեալների համար, եթէ մի բան հարկաւոր է . . . , աւելի հոգու համար հոգս պէտք կը լինի, այնքան էլ տրուի թիֆլիսի հարիւրից («գրամ») . . . և կերակրի, իսկ բացի դրանից, նայելով կարողութեանը, քահանաները կարող են վեր առնել (կերակուրից բաժին—*порция*): Ամեն տուրք, որ անգոսնելի չէ, թող տրուի քահանաներին: Այս քաղաքում ապրող վրացիներ, (պէտք է յիշէք) առաջ դուք ինչպէս շատ յարգում էինք նրանց: Քահանաներից պահանջւում է ձեր համար աղօթք և ժամասացութիւն, մի տրանջաք ըստ կարի տուրք տալու նրանց: Ամենից աւելի, ուրախութեամբ, առանց ստիպման տուէք, որովհետեւ Տէրը յօժարակամ նուէրն է սիրում: Սիրեցէք նրանց, որպէս հոգևոր հայրերի, և նրանք էլ թող սիրեն ձեզ որպէս հոգևոր դաւակների: Եկեղեցում ժամասացութիւնից մի թերանաք ոչ դուք (քահանաներդ) և ոչ դուք (աշխարհականներդ), այլ ամենից աւելի՝ պինդ պահեցէք աստուածային սէրը առ միմեանս, և այսպիսով հատուցէք Աստուծոյ պատուէրներից ամենացանկալին: Այս գրեցի ես, Եպիփան կաթողիկոսս, իմ ձեռով, երբ օրհնում էի Անիի եկեղեցիները:

Թիֆլիսի այն հարիւր «գրամը» [օրինակատարութեան համար] թող մնան, բայց վճարելով մի «դանդ»՝ երեքի տեղ, ինչ վերաբերում է կովի կաշուն, մինչև այժմ դուք (քահանաներ) ամբողջովին էիք վեր առնում. այսուհետև դուք (աշխարհականներ) տուէք նրանց մի մի շերտ, որ նրանք (ձեր համար) պաշտօն կատարեն: Եւ մենք ինչո՞ւ փոխենք եկեղեցական կանոնները: Ով իմ այս կարգադրութիւնը փոխի, ոչ . . . Աստուծոյ և նրա սրբերի հրամանը: Քրօնիկա 438».

Այս արձանագրութիւնը վերջանում է հայերէն հետևեալ փաւերացումով:

«ԹՎ. ՈԿԷ, Ես տէր Գրիգոր իր[իցապետ եպի]ս[կո]պոս, Ես Վահրամ ամիրայ քաղաքիս վկայենք, որ կաթաղիկոսին հրամանք եղ»

ՈԿԷ, հայոց թուականը, համապատասխան է Փրկչի 1218 թուականին:

ԱՐՈՒ-ՍԱՒԴԻ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ (ԵԱՌԼԻԿ* 2)

1. «Աստուած գիտէ իւր ծառաների (գաղտնիքը):
2. «Արու—Սաիդ Բահատուր—խան:
3. «Եառլիկ (Հրովարտակ): Ներկայումս երկրի երեսի թագաւորի մայրաքաղաքից.
4. «աշխարհի սուլթանի՝ որ փառաւորուած է երկրաւոր աշխարհից և հաւատից, և որի թագաւորութիւնը (Աստուած) յաւիտենական անի,
5. «Երբ արեւելքից արեւմուտք աշխարհի բնակիչները գտնուում են նրա զթուլթեան և արդարադատութեան հովանու տակ—թող Բարձրեալ Աստուած նրա կարգադրութիւններն ու հրամանները աւելի ևս կտրուկ անի,—
6. «Կարգադրութիւնը այս է: Ոչովհետեւ երկրի երեսը հալատակ է նրա հրամանին և դիւանի կարգադրութիւնը նրա գրչի շարժումից կախումն ունի, թող ոչ ոք չհամարձակի պակասացնել կամ աւելացնել (մի բան).
7. «Թող բացի թամղաից 3) և արդարացի հարկերից ուրիշ ոչինչ չառնեն, և ոչ մի մարդուց կալանի 4) նեմերի 5) թարխի 6) և ուրիշների (հարկերի) պատրուակով ոչինչ չը պահանջեն.
8. «Ինչպէս սրանից առաջ Անի քաղաքում և վրաստանի այլ գաւառներում ապօրինաբար սահմանուած կալան և նեմերի (հարկերի) և թարխի բռնի հակապահանջութեան պատճառով,
9. «բռնութիւն էին առաջ բերում և գործ դնում:

* Ашійскаясерія № 5 Անուշ. շարք персидская надписи на стѣнѣ Ашійской мечети Мануче. С. П. Бургъ. 1911.

(Երկիրը) անապատ դարձաւ, հասարակ ժողովուրդը ցիր ու ցան եղաւ, քաղաքի և դաւառի աւագները կալան և դռնագիր 7, հարկերի պատճառով

10. «անշարժ կայքերն ու իրանց ընտանիքը թողին ու հեռացան: Գրեցին կարգադրութիւնը (այսպիսի բովանդակութեամբ): Ամենաբարձրեալն Աստուած Բարձրագոյն հովանին (այսինքն Բարձրագոյն պաշտպանութիւնը) (հպատակների) գլխից (չհեռացնի) . . . »

Վ. Բարտող իւր յիշեալ դրքոյկի մէջ ասում է. Հրովարտակի վերջը, ուր, հաւանօրէն, ցոյց տրուած կը լինէր նրա հրատարակուելու իսկական թուականը, արձանագրութեան մէջ է բաց թողուած: Այդ պատճառով էլ կարելի է դրա մերձաւոր թիւը որոշել որպէս վերջին կէտ ընդունելով Արու—Սա'իդի մահուան օրը, այն է 1335 թ. նոյեմբերի 30—ը: Խանրկովի կարծիքով Արու—Սա'իդը բահատուր տիրոջ ստացաւ 1319 թուին մայիս յունիս ամիսներում: Ուրեմն հրովարտակը հրատարակուած է 1319—1335 թուերին հաւանօրէն այս միջոցի աւելի երկրորդ կիսին:

Այս հրովարտակից երևում է, որ բնակիչները քայքայուած լինելով չափազանց հարկերից և ապօրէն հարկահանութիւններից լքանում էին իրանց ստացուածքն ու հեռանում:

Ընդհանուր կարծիք է, որ Անին կործանուեց 1319 թուին երկրաշարժից. բայց փաստերը գալիս են ապացուցանելու, որ Անին յանկարծ չէ կործանուել, այլ բարեկեցութեան նուագելով հետզհետէ աւերակ է դարձել:

Յաճախ պնդում են, ասում է Վ. Բարտող, որ մոնղոլական տիրապետութիւնը Առաջաւոր—Ասիայի համար աւելի կորստաբեր է եղել քան մեծ գաղթականութիւնը Ներոպայի համար: Սակայն չենք տեսնում որ մոնղոլական արշաւանքը Առաջաւոր—Ասիայում այնպիսի մեծ և տևական աւերմունք հասցրած լինէր: Կիսավայրենի մոնղոլների արշաւանքը սկզբում կարող էր կորստաբեր ազդե-

ցութիւն ունենալ իրանց նուաճած, բայց քաղաքակրթութեամբ իրանցից բարձր ազգերի կուլտուրայի վերայ. բայց մոնղոլները շուտով իւրացնում էին տեղական քաղաքակրթութիւնը: Այս բանը մենք տեսնում ենք Արու-Սա'իդի հրովարտակից: Ժողովուրդը կոչւում էր ռայեա, պետը թէ գիւղում և թէ քաղաքում — ռայս այժմ ունի. իսկ աւագները, որ մի քանի հոգի էին լինում, — քէդխուդա. (եր. 42—43): Այս կոչումները այժմ էլ կիրառութեան մէջ են:

Մոնղոլների տիրապետութեան ժամանակ Մեծ-Հայքի հարկը 39 թօման (=292500 ռ) էր: Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը Ալխաթն էր, Վանայ ծովի ափին. (եր. 24): Անիի Թամղան հաւանօրէն աւելի քիչ էր:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

1. Դրամագէտները միայն կարող են մեզ ասել, որ «դրամ»-ը յայտնի ժամանակից սկսած (ԺԲ. դ.) պղնձեայ էր. իսկ առաջ արծաթեայ (Y. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Փարիզ 1860, եր. 49): Ինչ յարաբերութիւն կար վրաստանում «դրամ»-ի և «դանգ»-ի մէջ, որ յիշւում է ստորև, յայտնի է. բայց նրանց իսկական արժէքը լիովին բացատրուած չէ: Օրբելեանի-ի բառարանում ասուած է «դրամը կշռում է վեց դանգ» «կամ», Ֆ. Ժօրդանի-ի ձեռքին եղած ցուցակով՝ «դարու տասն երկու հատի քաշ»: Այս բացատրութիւնը ի նկատի ունելով Օրբելեանին, Ֆ. Ժօրդանիի ԺԱ. դարի յիշատակարանի ծանօթութեանը աւելացնում է. «հինգ կրկնակ (արծաթ) դանգը մի արաղ է», այսպէս նա կարգացել է Աղբուղայի օրէնքի, 1670 թ. — ձեռագիր, ցուցակի յաւելուածի մէջ: Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի համեմատ (ԺԲ. դ) վեց «դանգ»-ը մի «դահեկան» է, մի քանի ցուցակների համեմատ՝ ոսկի. իսկ դանգի քաշն է 12 դարեհատ. (հրատ. Վահան վարդապետ Բատտամեանցի, Վաղարշապատ 1880 թ. եր. 372—379): Ինչպէս հաղորդում է Ի. Ա. Ջաւախովը, որ հին վրաստանի անտեսական պատմութեան մասին ուսումնասիրութիւններ ունի, «դանգը» ԺԳ. դարում հաւասար էր ոսկական դենգի—7,05 կօպ. Ն. Մառ. Надпись Епифанія, Католика Грузин. վարտակները, որոնք մածուցուած էին լինում քաղաքների, աւան-

ների և գիւղերի մուտքերի մօտ անկած գերաններին և կամ հասարակական հաստատութիւնների որմին փորագրուած, և թուում էին տեղերի հարկերը, յայտնելով պահանջելիքի քանակութիւնը:

3. Թամդա—քաղաքներից առնւող առևարի և արդիւնագործութեան հարկ: Թամդա հաւաքող աստիճանաւորները կոչւում էին թաղմաշի: Այս մտքով «Թամդա» համապատասխանում է պարսկական «Բաջ» տերմինին, որը իսլամութեան դեռ առաջին դարերում գործ էին ածում արար դրողները, և բառարաններում երբեմն նրա հետ նոյնացնում էին «Թամդա» բառը: Բաջ բառը գործ է ածւում մեր արձանագրութեան մէջ էլ. ինչպէս երևում է հայ արձանագրութիւններից այդ բառը գործ էին ածում տեղական բնակիչներն էլ: (Персидская надпись. В. Бартольдъ. 1911 թ. С. П. Бургъ. եր. 33—35):—Բաջ-ը Պայ գրականութեան և արձանագրութիւնների մէջ «բաթ» է փոխուել:

4. Կալան—նստակեաց ժողովուրդների հոգամասերի հարկ, իսկ կոպչաւ արօտատեղիների և արածող անասունների հարկ, որ առնւում էր վրանարնակ խաշնարած ժողովուրդներից: Պաշինք ունեցող նստակեացներից էլ էր առնւում կալան, եթէ նրանք առանձին խաշինք և արօտատեղիներ էին ունենում, (նոյն. եր. 30—33):

5. Նեմերի—արտակարգ տուրք յատկապէս զօրքերի պահպանութեան համար մանաւանդ պատերազմի դէպքերում: Նեմերի տուրքից ազատ չէին մինչև անգամ արքայական տան անդամներն էլ: (նոյն եր. 38—40):

6. Թաւիս—կոչւում էր հոգևոր հաստատութիւններին, յատկացուած տուրքն ու նուէրը. նոյն անուն էր կրում պետական ամբարին հասցրած ցորեանը, գանձարան մուծուած դրամը, որ նեղ ժամանակին յետ էր տրւում ժողովրդին փոխարինարար: (նոյն եր. 40—42):

7. Դոհագիր—այդ անուամբ հաւանօրէն կոչւում էր այն հարկը, որ քաղաքի դռների մօտ յօդուտ քաղաքի առնւում էր ներս մուծող մթերքներից, այդ տեղական տուրք էր, անկախ պետական հարկերից: (նոյն եր. 42):

Անիի տուրքերի շարքում Անիի գլխաւոր դռների մօտ հայերէն արձանագրութեան մէջ յիշւում է նաև խասիճօւ:

Արքայական տանը պատկանող սեպհական կալուածներն ու նրանց վերայ ապրող մարդիկ կոչւում էին «ինջու»,—արաբերէն խաս մակդիրի յաւելմամբ—խաս—ինջու: Ծշղիւ որոշուած չէ տէրերի ու կալուածքի վերայ ապրողների իրաւաբանական յարաբերութիւնը. (նոյն եր. 27—30):